

Л.Ю. ПОСОХОВА

ПРАВОСЛАВНІ КОЛЕГІУМИ УКРАЇНИ XVIII СТ.: ДИСКУСІЇ ПРО ОЗНАКИ МОДЕЛІ

Дефініція «православний колегіум» одразу налаштовує дослідника на необхідність врахування суперечливого характеру цієї освітянської моделі, оскільки в ній присутнє нагромадження змістів, зафіксований синтез/зіткнення культурних традицій Західної та Східної Європи. Православні колегіуми України, які виникли на перехресті культур, традицій (культурно-освітніх та церковно-історичних), епох, вмістили в собі глобальні проблеми «короткого XVIII століття». Необхідно враховувати, що саме в цей період європейські освітні інституції переживали певну кризу, й одночасно процеси трансформації, які призвели до виникнення так званої класичної моделі університету, й паралельно утворювалася модель класичної гімназії.

Дослідники історії колегіумів України (Чернігівського, Харківського, Переяславського) так чи інакше намагалися «вписати» колегіуми у освітній контекст Гетьманщини та Слобідської України, Російської імперії, співвіднести їх з європейськими освітніми рухами та інституціями. Відповідно, у науковій літературі поступово виявлялася «модель» православного колегіуму, називалися певні його риси (параметри). Спостереження за історіографічним процесом навколо православних колегіумів, на нашу думку, дозволяє не лише визначити дискусійні аспекти історіографії православних колегіумів, а й виводить на проблеми, які стосуються більш загальних питань історії освіти в Україні у XVIII – на початку XIX ст.

Якщо звернутися до праць та довідників, виданих у XX ст., можна розгубитися в оцінках, які надають дослідники православним колегіумам XVIII ст. На початку XXI століття діапазон оцінок зовсім не зменшився. В узагальнюючих працях з історії освіти, культури, історії педагогіки можна прочитати про «десятки типів шкіл», які

виникли в Україні у XVII-XVIII столітті [17, с. 16-17; 32, с. 34]. При значній «амплітуді» коливань із визначеннями (майже завжди без зазначення критеріїв, які лежать в основі характеристик колегіумів), насправді важко аналізувати й порівнювати освітні та культурні рухи в Європі та Україні. Проблема «типології» шкіл вочевидь потребує дослідження, й, зокрема, аналізу моделі православних колегіумів.

Навколо ж яких ознак моделі православних колегіумів спостерігаємо розбіжності у поглядах?

1. Намагання визначити місце православних колегіумів у «системі освіти» України XVIII століття призводило до оцінок рівня освітньої програми колегіумів у категоріях «середній» або «вищий».

Спроби вибудувати таку «систему» почалися у XIX ст. Історики освіти обережно ставилися до проблеми статусу колегіумів, визначаючи їх особливості у порівнянні із духовними семінаріями (П.В. Знаменський, Б.В. Титлінов) [11, с. 157, 213; 35, с. 5]. Втім, були дослідники які визначали рівень освітньої програми колегіумів як «середній» (В. Пархоменко [21, с. 242]), так і «вищий» (С. В. Рождественський, Д.І. Багалій [3, с. 193; 31, с. 68]).

У працях істориків радянської доби думки також розділилися: зустрічалися визначення колегіумів України XVIII століття як «вищих навчальних закладів» (О. Грушевський, М. Возняк, П. Попов, О. Боголюбов, Н. Шип) [4, с. 92; 5, с. 14; 7, с. 83; 28, с. 58; 39, с. 9], «середніх навчальних закладів» (А. Слюсарський) [33, с. 203-204], так й «закладів підвищеного типу» (Є. Мединський) [18, с. 86].

У сучасних дослідженнях з історії освіти в Україні XVII –XVIII ст., при визнанні відсутності системи та спадкоємності типів шкіл, нерідко у тих самих працях, послідовно проводиться лінія від початкової ланки освіти, через середню (колегіуми) до вищої [12, с. 432]. Виокремлення «ступенів освіти» у дослідженнях можуть дещо відрізнятися [32, с. 208], при цьому колегіуми відносять як до вищого рівня освітньої програми (А. Михашенко та ін.) [14, с. 135; 20, с. 78; 37, с. 187; 12, с. 692], так і середнього (В. Микитась, М. Попович) [19, с. 138; 29, с. 247], або ж до «середньо-вищого» (В. Дем'янчук) [8, с. 371].

Коли дослідники, маючи на увазі православні колегіуми, пишуть про «багато шкіл, що створювалися за зразком Києво-Могилянської академії», які були «головними освітніми центрами» своїх регіонів (М. Євтух) [9, с. 27], а також про «престижні навчальні заклади», центри

науково-педагогічної думки [17, с. 63, 64], складається враження, що в Україні існувала мережа колегій-академій-університетів. Дехто йде ще далі. М. Андрущенко пише, що у системі «загальнонаціональної системи освіти» колегіями були школами нового типу – «училищними (дочірніми) колоніями Київської академії» [2, с. 130, 153].

Однак сучасні історики вже зробили висновок, що заклади «існували відокремлено, не пов'язані із офіційним органом управління» [12, с. 432].

2. Другий вимір дискусії про модель колегіуму, пов'язаний із дихотомією «становий – позастановий» заклад. В історичній літературі радянської доби паралельно існували характеристики колегіумів, як «церковних станових закладів» так й «всестанових навчальних закладів». Сьогодні більшість дослідників називають колегіями «всестановими центрами просвіти» [16, с. 255], хоча у спеціальних розвідках можна прочитати й таке: «позастановий духовний заклад» [2, с. 158].

Продовженням цієї ж дискусії є встановлення спрямованості навчання колегіумів за критерієм «прогресивний – архаїчний». Зрозуміло, що радянські дослідники були одностайні у оцінці колегіумів як архаїчних закладів. Хоча й нещодавно Л.П.Лаптева характеризувала Харківський колегіум як такий що був «як за спрямованістю, так й за структурою навчальним закладом архаїчного типу» [13, с. 17]. У науковій літературі ознака «архаїчний» виникає тоді, коли православні колегіуми порівнюють із моделлю класичного університету, риси якої починають формуватися у другій половині XVIII століття. Але реально епоха «класичного» (модерного) університету розпочнеться на межі XVIII-XIX століть. Тому православні колегіуми слід би порівнювати із відповідною «до класичною» стадією європейського університету і відповідними середньовічними та ранньомодерними формами європейських навчальних закладів.

3. На визначення моделі православних колегіумів впливає відповідь дослідників на питання, яке також виникло не сьогодні: модель колегіуму є запозиченою чи своєю? Від відповіді на це питання залежить розуміння наведених вище аспектів дискусії.

У XIX ст. історики колегіумів фіксуючи «зразок Києво-Могилянської академії» у моделі колегіуму, визначали спільні риси

цих навчальних закладів із єзуїтськими колегіумами (організаційні засади, структура навчального плану, шкільні порядки тощо). Переважно це втілювалося у висновку, що слідом за Києво-Могилянською академією колегіуми сприйняли від неї саму модель, й західноєвропейський освітні традиції (М. Петров, П. Солнцев [23, с. 29, 50; 34, с. 1]). Саме при такому підході було вперше поставлено питання про наповнення терміну «колегіум». Тоді ж спостерігалось прагнення встановити основні риси колегіуму (в тому числі через порівняння із єзуїтськими та іншими школами (слідом за М. Петровим [24, с. 65])). Дослідники не завжди чітко це формулювали, однак складові моделі єзуїтських та православних колегіумів фактично розглядалися як явища одного порядку. Визначаючи своєрідність, місцевий колорит колегіумів, був запропонований й цікавий термін «місцевий університет» [6, с. 323].

У сучасній українській історіографії широко розповсюдилися думки, що основними тенденціями розвитку українського шкільництва було формування «українського типу освіти» [22, с. 461], «становлення національної школи вищого типу» [12, с. 431]. Серед визначальних рис моделі такої школи (в тому числі колегіуму) перш за все називається «демократизм», «демократичний дух» [10, с. 273] («демократичну форму» православних колегіумів автори вбачають у тому, що у колегіумах не вели обліку учнів, як пишуть деякі історики, до 1774 р. [12, с. 467] Насправді, облік учнів почали вести раніше, а «демократичність» форми цим фактором не визначається).

Втім, ще наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років пролунали важливі спостереження українських та канадських істориків про латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні (Н. Яковенко, Н. Пилип'юк), які повертали українські колегіуми у річище загальноєвропейських студій, орієнтували дослідження на порівняння і співставлення результатів вивчення історії православних колегіумів із висновками досліджень європейської гуманістичної школи і університету [27; 40].

Сьогодні можемо назвати дослідження, автори яких «вписують» православні колегіуми у загальноєвропейський освітній контекст. Дослідники історії православних колегіумів зробили висновки про зіставність програм колегіумів і програм єзуїтських колегіумів вищих типів, підготовчих (артистичних) факультетів західноєвропейських і

Московського університетів (В. Лоха, Л. Посохова [15, с. 72; 30, с. 91]). При цьому, варто враховувати визначення університетів ранньомодерного часу, яке надається сучасними істориками університетської освіти. Ці заклади (університети або ж академії) трактуються як установи, що були засновані владою певної території та видавали дипломи, які визнавалися з боку церковної та світської влади [41, р. 80]. Втім, у Російській імперії склалися такі умови для розвитку освітніх інституцій, що, за спостереженнями дослідників-медієвістів, навіть Московський університет у XVIII столітті так й набув усіх елементів середньовічного університету, добре знайомих західній культурі [36, с. 214]. Університет не мав навіть основ автономії (університетського самоуправління), влада не надала йому права присвоювати вчені ступені, у ньому не сформувалася професорська корпорація [25, с. 101]. Існували й інші, суттєві відмінності від європейської середньовічної моделі. Ф. Петров підкреслює, що європейські університети виникали як вільні корпорації професорів та учнів, тоді як у Росії роль держави одразу була визначальною [26, с. 152, 153].

Як відомо, «латинські» школи, середньовічні та ранньомодерні (докласичні університети) Європи не мали «національної» забарвленості [див.: 1]. Регіоналізація посилюється по мірі конфесіоналізації освіти в епоху Реформації та після неї. А суто національні моделі – це вже явище XIX ст. Але, враховуючи, що модель православного колегіуму була розповсюдженою лише на українських землях, то умовно можемо називати православні колегіуми українськими.

Підсумовуючи, вважаємо, що визначити ознаки моделі можна тільки шляхом дослідження трансферу гуманістичної школи та університетської ідеї у Східній Європі на тлі європейського освітнього процесу. Проблеми культурного трансферу і адаптації у контексті історичних зв'язків між різними культурами та субкультурами набули останнім часом неабиякої актуальності. Сучасні підходи до їх вирішення, спрямовані, на думку багатьох європейських істориків, на подолання настанов та схем, що мають вроджені вади, на кшталт «зразок і копія», «модель і імітація», «транслятор і сприймаючий», «першість і відсталість» та ін. [38, с. 14]. Рецепцію явищ культури все більше розуміють вже не тільки як пасивне сприйняття та засвоєння

певних культурних форм, але й як активний процес, коли адаптація супроводжується відбором, внесенням змін, різноманітними доповненнями, а часто й іншим тлумаченням змісту цих форм, аби з часом вони могли називатися «своїми». Відповідно, до програм досліджень культурного трансферу мають включатися завдання не тільки виявлення того, що переносилося до іншого культурного середовища, але й тих трансформацій, що неодмінно відбувалися під час такого «переносу». Представники цього дослідницького напрямку підкреслюють пріоритет «того контексту, в якому приживаються та інтегруються елементи інших культур, перед впливом та дифузією» [див про це: 38, с. 14].

Для визначення особливостей адаптації латинської школи в Україні варто умовно розділити трансфер форми та змістовної складової. Якщо зосередитися на формі, побачимо, що модель єзуїтського колегіуму прижилася і укорінилася, зміни були мінімальними аж до реформ початку XIX ст. Внутрішній устрій колегіумів максимально наближався до єзуїтських учбових корпорацій. Відповідно, повернення до дослідження правового статусу колегіумів теж не безперспективне. Скажімо, порівняння грамоти Харківського колегіуму (1731) із жалуваною грамотою Києво-могилянському колегіуму (11 січня 1694 р.) дає змогу казати про близькість правових конструкцій, у яких були зафіксовані привілеї, а також послідовність їх викладення.

Щодо змісту навчальної програми православних колегіумів – фіксуємо не тільки послідовність проходження класів за програмою «Ratio studiorum», але й більш глибокі зв'язки – наповнення, основні елементи курсів, підручники, які використовувалися в єзуїтських та православних колегіумах, ті самі методи і прийоми навчання (включаючи диспути, спектаклі шкільного театру). Змістове наповнення моделі не так швидко змінилося, як іноді про це пишуть.

Православні колегіуми несли в собі потенційну можливість створення університету. Західноєвропейський університет «докласичного» типу у порівнянні із православним колегіумом не виглядає принципово іншим явищем, а тією формою, до якої, подолавши свій історичний шлях, у середині XVIII століття впритул наблизилися православні колегіуми України. У цей час колегіуми ще не переродилися на духовні семінарії, а зберігали основні параметри

моделі аж до початку XIX ст. Православні колегіуми уособлювали південно-східний вектор руху західноєвропейських освітніх форм. Модерний університет у Росії орієнтувався на німецький протестантський університет, й представляв північно-східний вектор. Очевидно, що наприкінці XVIII ст. модель колегіуму не отримала подальшого розвитку й необхідних трансформацій, втім, вона займає важливе місце в історії освіти, а дискусії демонструють необхідність її подальшого дослідження.

Приклад дискусії про ознаки моделі православного колегіуму свідчить про кризу того типу підходів, розповсюджених в історіографії, в основі яких були намагання визначати параметри моделі навчального закладу, орієнтуючись на дуальні семантико-структурні та семантико-аксіологічні опозиції типу схід-захід, свій-чужий, прогресивний-архаїчний. Подолання жорстких лінійних опозицій, переорієнтація дослідження на взаємопроникнення та руйнацію протистояння *vis-à-vis*, надасть можливість не лише краще з'ясувати особливості моделі навчального закладу (у даному випадку колегіуму), зіставити їх з ознаками європейських освітніх інституцій, а й простежити прояви трансферу і адаптації європейських культурно-освітніх форм.

-
1. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М., 2009.
  2. Андрущенко М.В. Парнас віршотворний: Києво-Могилянська академія та український літературний процес XVIII ст. – К., 1999.
  3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
  4. Боголюбов А.Н. Российская наука XVIII века // Вопросы истории. – 1980. - № 4..
  5. Возняк М.С. Історія української літератури. Т. 3. Віки XVI-XVIII. Ч. 1-2. – Львів, 1921-1924.
  6. Войтков А.Н. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771-1776) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1903. - № 6.

7. Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. – 1924. – Кн. 1-2.
8. Дем'янчук В.М. З історії Переяславського колегіуму // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали. – К., 1992
9. Євтух М.Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). - Дис... докт. пед. наук. – К., 1996.
10. Жуковский А. Київська Академія – місце формування Сковороди // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали: Зб. наук. праць. – К., 1992.
11. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881.
12. Історія української культури: В 5 т. Т.3. Українська культури другої половини XVII-XVIII ст. – К., 2003.
13. Лаптева Л.П. История Российских университетов XVIII – начала XX века в новейшей отечественной литературе (1985-1999 годы) // Российские университеты в XVIII-XX веках: Сб.науч. статей.- Воронеж, 2000.-Вып.5.
14. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы. – Харьков, 1998.
15. Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII-XIX ст. – К., 2006.
16. Любжин А.И. Харьковский коллегиум в XVIII – начале XIX в. // Вопросы образования. – 2008. - № 3.
17. Мазур П. Отчі світильники. Сторінки з історії школи і педагогічної думки в Україні епохи Відродження (XV ст. – поч. XVIII ст.): Навч. посібник. – Донецьк, 1998.
18. Мединский Е.Н. Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики. – М., 1952.
19. Микитсь В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.
20. Михашенко А.Л. Духовное образование в Российской империи: Учеб. пособие для студентов. – Курган, 2005.
21. Пархоменко В. К истории образования на Украине // Киевская старина. – 1905. – № 9.
22. Пахльовська О. Києво-Могилянська академія як фактор формування національної самобутності української культури // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.5: Prosphonema: історичні та філологічні

- розвідки, присв. 60-річчю академіка Я.Ісаєвича : Зб.наук. праць. - Львів, 1998 .
23. Петров Н.И. Значение Киевской Академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. Синода в 1721 году и до половины XVIII века. – К., 1904.
24. Петров Н.И. Киевская академия во второй половине XVII века. – К., 1895.
25. Петров Ф.А. Зарождение системы университетского образования в России // Университет для России. Взгляд на историю культуры XVIII столетия / под. ред.. В.В. Пономаревой и Л.Б. Хорошиловой. – М., 1997.
26. Петров Ф.А. Система российского университетского образования // Университет для России. Т.2. Московский университет в александровскую эпоху. – М., 2001.
27. Пилип'юк Н. Педагогічна теорія і українська література XVII-XVIII ст. // Українське барокко. Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українців. – К., 1993.
28. Попов П.М. З листування Г.С.Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. - № 18.
29. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001
30. Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.) / Л.Ю. Посохова. – Харків, 1999.
31. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т.1. – СПб., 1912.
32. Руденко Ю.Д., Губко О.Т. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – К., 2007.
33. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVIII-XVIII ст. – Харків, 1954
34. Солнцев П. Очерк истории Харьковского коллегиума. - Харьков, 1881.
35. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. – Вильна, 1908.- Вып.1
36. Уваров П.Ю. Университеты Российской империи глазами медиевиста (в защиту «идола истоков») // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып.7. – М., 2001.
37. Хасанова С.И. Правительственная политика в области высшего образования и интеллигенции в России (60-90-е годы XIX в.). – Дис... канд. ист. наук. – Казань, 1981.
38. Шарф К. Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения //

- «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи. – М., 2008.
39. Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988.
40. Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI - середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. - № 1/2.
41. A History of the University in Europe. Vol. 2. Universities in Early Modern Europe (1500-1800) / Ed. by H. Ridder-Symoens. - Cambridge, 1996.

Посохова Л.Ю. Православні колегіуми України XVIII ст.: дискусії про ознаки моделі

Резюме: У статті аналізуються дискусії про ознаки моделі православного колегіуму. Показано кризу підходів історіографії, в основі яких були намагання визначати параметри моделі навчального закладу, орієнтуючись на дуальні опозиції (схід-захід, свій-чужий, прогресивний-архаїчний). Подолання жорстких лінійних опозицій, переорієнтація дослідження на взаємопроникнення та руйнацію протистояння *vis-à-vis*, надасть можливість з'ясувати особливості моделі навчального закладу (у даному випадку колегіуму), зіставити їх з ознаками європейських освітніх інституцій, й тим самим простежити процес трансферу і адаптації європейських культурно-освітніх форм.

Ключові слова: історія освіти, православні колегіуми, докласичний університет.

Посохова Л.Ю. Православные коллегии Украины XVIII в.: дискуссии о признаках модели

Резюме: В статье анализируются дискуссии о признаках модели православного коллегиума. Показан кризис подходов историографии, в основе которых было стремление определить параметры модели учебного заведения, ориентируясь на дуальные оппозиции (восток-запад, свой-чужой, прогрессивный-архаичный). Преодоление жестких линейных оппозиций, переориентация исследования на взаимопроникновение и разрушение противостояния *vis-à-vis*, даст возможность определить особенности модели учебного заведения (в данном случае коллегиума), сопоставить их с признаками европейских образовательных учреждений, тем самым проследить процесс трансфера и адаптации европейских культурно-образовательных форм.

Ключевые слова: история образования, православные коллегии, доклассический университет.

Posokhova L.Yu. Orthodox collegia in the 18th century Ukraine: discussions about model signs

Summary: The discussions about signs of orthodox collegia model are analyzed in the article. The crisis of approaches in historiography because of an aspiration to define the parameters of model of an educational institution, with guidance on dual oppositions (East-West, one's-another's, progressive-archaic) is shown. Overcoming tough linear oppositions, reorientation of research to interpenetration and destruction of an opposition vis-à-vis, will give a chance to define features of model of an educational institution (collegia in our case) to compare them with signs of European educational institutions, thereby to track the process of transfer and adaptation of European cultural-educational forms.

Keywords: history of education, orthodox collegia, pre-classic university.